

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора педагогічних наук, професора Пуховської Людмили Прокопівни на дисертаційне дослідження Овчарук Оксани Василівни «**Теорія і практика шкільної освіти для демократичного громадянства в країнах-членах Ради Європи**», представлене на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки

1. Актуальність теми виконаної роботи. Тема наукового дослідження Овчарук О.В. знаходиться на перетині політики, соціальної практики і важливого напрямку педагогічних досліджень, що в комплексі складають основу для пошуку нових способів формування соціальної єдності, зокрема, в теорії і практиці сучасної шкільної освіти у світовому і європейському науково-освітніх просторах. Упродовж останніх двох десятиліть освіта для демократичного громадянства і прав людини (ОДГ/ОПЧ) була запроваджена в якості основи освітніх реформ практично у всіх країнах Європи, вплинувши на різні складові національних освітніх систем: зміст освіти, управління освітою, підготовку і професійний розвиток вчителів, оцінювання, методики навчання тощо. Контекстне вивчення цих процесів є особливо важливим для України, яка стоїть на шляху здійснення своєї історичної місії - реалізації національної ідентичності в соціальній, політичній, економічній і духовно-культурній сферах. Як член Ради Європи, наша країна підтримує і вводить в українську систему освіти головні положення освітньої стратегії, розроблені цією міжнародною організацією. Актуальність дослідження підсилюється тим фактом, що нині Європа переосмислює поняття «громадянська освіта» і навіть на термінологічному рівні існують різні наголоси та звучання. Так, Європейська Комісія в своїх документах використовує поняття «активне громадянство», Рада Європи - «демократичне громадянство», Мережа освітньої інформації «Еврідика» - «відповідальне громадянство». Таким чином, ці найбільші європейські інституції працюють над зміною концепта громадянства. Ці процеси супроводжуються гострими дискусіями вчених, політиків, практиків освіти, особливо стосовно регіонального (східного) виміру європейської політики сусідства. Тому тема дослідження Овчарук О.В. є своєчасною, актуальною та інноваційною для української педагогічної науки і практики освіти.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків, рекомендацій. Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій наукового дослідження Овчарук О.В. забезпечується наскрізною науковою логікою методологічних засад, мети, завдань, методів, змісту і висновків дисертації. Важливе значення для обґрунтованості наукових положень і висновків має сформована автором джерельна база, яка відзначається різноманітністю і достатньою структурною повнотою. Вона включає 684 найменування, з них 295 - іноземними мовами, що слугує безперечним доказом інформативності та валідності представленої роботи.

Значну цінність для дослідників та практиків освіти мають 12 додатків, 7 таблиць і 25 рисунків, більшість з яких є авторськими, будучи необхідними елементами порівняльно-педагогічного дослідження. Значна кількість опрацьованих дисертанткою джерел вперше вводиться у вітчизняний науковий обіг. Дисертанткою грамотно сформульовано мету і завдання дослідження. Вибір методів підпорядковано окресленій меті і дослідницьким завданням. Зокрема, це загальнонаукові та конкретно-наукові методи, ретроспективний і термінологічний аналіз, логічно-структурний, проблемно-пошуковий, системно-структурний, порівняльно-зіставний метод, наукова екстраполяція, а також емпіричні методи. Обрані методи дослідження відповідають специфіці порівняльно-педагогічного дослідження і забезпечують валідність одержаних результатів.

3. Наукова новизна одержаних результатів, їх значення для науки і освітньої практики. Вперше у вітчизняній педагогічній науці цілісно досліджено становлення і розвиток освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи; проаналізовано понятійно-термінологічний апарат з питань ОДГ та громадянської освіти; обґрунтовано авторську періодизацію етапів становлення та розвитку освіти для демократичного громадянства в країнах Ради Європи (на прикладі нормативно-законодавчих актів РЄ та міжнародних організацій); розглянуто вплив філософських та педагогічних течій та теорій на розвиток ОДГ у країнах РЄ; виокремлено стратегії РЄ у впровадженні ОДГ; виокремлено механізми та моделі запровадження громадянознавчих курсів в шкільній освіті європейських країн у період середини 80-х - 2000-х рр.; здійснено педагогічний аналіз процесу інтеграції змісту форм та методів освіти для демократичного громадянства у контексті підходів Ради Європи; запропоновано інструментальну систему підтримки середовища школи для реалізації ОДГ та виокремлено роль цифрових інструментів та засобів у розбудові інформаційно-освітнього середовища школи; надано пропозиції та виокремлено перспективи щодо реалізації ОДГ в Україні. Підтримуємо констатацію автора, що в роботі було уточнено зміст базових понять дослідження; проаналізовано концептуальне поле освіти для демократичного громадянства та запропоновано глосарій основних понять з питань ОДГ на основі підходів РЄ; подальшого розвитку набули наукові положення, характеристики та систематизація порівняльно-педагогічних досліджень вітчизняних та зарубіжних підходів до здійснення ОДГ. До наукового обігу введено нові документи та персоналії у сфері освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи.

Незаперечним є практичне значення наукової роботи в контексті реалізації концепції Нової української школи та безпосередньої участі дисертантки в розробці науково-методичного забезпечення впровадження ОДГ в шкільну освіту в Україні («Збірник прикладів занять з питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини», систематизований матеріал та адаптація серії посібників Ради Європи «Живемо у демократії», «Навчаємось демократії» та ін.). Отримані висновки мають цінність для подальших наукових розвідок, розробки лекційних і

практичних занять із курсів «Загальна педагогіка», «Історія педагогіки», «Порівняльна педагогіка» та ін. для підготовки сучасних магістрів і докторів філософії педагогічного напрямку.

4. **Оцінка змісту та завершеності дисертації.** У першому розділі дослідження містяться результати аналізу концептуальних підходів до проблеми становлення та розвитку ідей демократичного громадянства в країнах-членах Ради Європи. Для цього автор здійснила бібліографічний аналіз зарубіжних і вітчизняних джерел з наголосом на нормативно-правовій підтримці освіти для демократичного громадянства. На цій основі показано витоки, еволюцію та обґрунтовано періодизацію й основні характеристики етапів розвитку феномена демократичного громадянства в країнах-членах Ради Європи. Як позитивне, слід відзначити, що належне місце в цьому дослідженні займають матеріали аналізу досліджуваної проблеми в Україні, які проходять рефреном крізь всі розділи наукової праці.

Розроблений сучасний поняттєво-термінологічний інструментарій дослідження дозволив автору зробити науково виважені висновки щодо методологічного виміру теорії і практики шкільної освіти для демократичного громадянства в європейському просторі. Овчарук О.В. переконливо доводить, що під тиском нових викликів Європа піднімається на новий рівень освітньої політики (бажана стратегія, актуальна стратегія, стратегія в дії), механізмів взаємодії і моделей запровадження освіти для демократичного громадянства.

Другий розділ дослідження присвячено аналізу провідних стратегій Ради Європи та ЄС щодо здійснення освіти для демократичного громадянства та їх впливу на формування змісту ОДГ у країнах Європи та в Україні. Автор цілком виправдано залучає до аналізу документи Європейської Комісії, адже провідні стратегічні ініціативи і програми (особливо щодо міжкультурного діалогу, компетентнісного підходу в освіті і т.д.) спільно підтримуються цими впливовими європейськими інституціями. Необхідно відзначити, що низка суттєвих положень цих документів була введена у вітчизняний науковий обіг вперше завдяки науково-проектній міжнародній діяльності Оксани Василівни, які знайшли відбиття в її численних наукових працях з порівняльної педагогіки упродовж двадцяти років. Зокрема, стосовно компетентнісного підходу в освіті: дисертантка узагальнила в розділі дослідження свої багаторічні напрацювання, зробивши наголос на Європейській довідковій рамці ключових компетентностей для навчання впродовж життя (2018), Рамці компетентностей для культури демократії, а також на рекомендаціях щодо підтримки освіти для демократичного громадянства та цифрового громадянства у європейських країнах у період пандемії. Наукову цінність мають також матеріали, присвячені характеристиці європейського виміру та міжкультурного діалогу, які автор розглядає крізь призму європейської ідентичності, а саме, як спільноту цінностей, історичну спільноту, життєву спільноту, політичну спільноту, спільноту розподіленої відповідальності. На нашу думку, особливе навантаження в розділі несе матеріал параграфу 2.3. щодо

європейської стратегії Східного партнерства - спільної програмної ініціативи, спрямованої на поглиблення і зміцнення стосунків із шістьма східними сусідами - Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Грузією, Молдовою й Україною. Від самого початку не всі країни Східного партнерства чітко заявляли про свої європейські прагнення. Зокрема, долучитися до цього проекту пропонували Росії, проте ініціатива була фактично розцінена як європейські «зазіхання» на «традиційні регіони впливу Росії». Цілком природно, що після 10-річної дії Східного партнерства необхідні зміни формату і підходів, проте незмінним залишається одне із провідних завдань - підтримка демократичних інституцій і прав людини, включаючи освіту для демократичного громадянства для шкільної молоді. В своєму дослідженні Овчарук О.В. проаналізувала досвід країн Східного партнерства із впровадження освіти для демократичного громадянства у всіх цих країнах, опрацювавши нормативно-правову підтримку, зміст курсів з громадянської освіти, матеріали сучасних міжнародних тренінгів тощо. Обґрунтовано висновок, що для всіх розглянутих країн притаманне недостатнє усвідомлення педагогічними працівниками ролі громадянської освіти, яка практично «залишається в школі на вторинних ролях». Тому необхідно інтенсифікувати поширення позитивних педагогічних практик, обмін практиками підготовки і підвищення кваліфікації вчителів з цієї тематики, вивчення нових форм і технологій.

У третьому розділі представленої наукової роботи дисертантка вирішує завдання щодо виявлення тенденцій розбудови змісту освіти для демократичного громадянства в країнах-членах Ради Європи, обґрунтування яких є суттєвим елементом дослідження із загальної педагогіки та історії педагогіки, а також порівняльної педагогіки. В дисертації переконливо доводиться, що це - п'ять провідних тенденцій, пов'язаних з виокремленням ОДГ як ключового напрямку освіти в оновленому законодавстві країн-членів Ради Європи; виокремленням загальношкільного підходу до впровадження ОДГ; інтегруванням тематик ОДГ до національних навчальних програм; цифровим громадянством; європеїзацією навчальних програм та міжкультурним діалогом тощо. Розділ містить велику кількість нових фактів і цікавих «родзинок», зокрема, щодо Довідкової рамки компетентностей для культури демократії та практичних підходів до її розробки (с. 138-142), цифрового громадянства та портфоліо компетентностей для цифрового громадянства (с.147-149), вимірів Е() або цифрового інтелекту (с.153-154), концептуальної моделі освіти з цифрового громадянства (с.156-160), загальношкільного підходу за програмою «Демократична школа» в якості інструмента демократичного розвитку школи (с.167-171) тощо. На нашу думку, особлива цінність матеріалів розділу полягає в тому, що вони є практико-спрямованими, базованими на автентичних джерелах, значну кількість яких введено в науковий простір України вперше. Особливу цінність для вчителів має аналіз науково-методичного супроводу, який здійснює Рада Європи в ході розбудови демократичного громадянства. В узагальненому вигляді на базі цього аналізу дисертантка робить спробу

обґрунтування блок-схеми організаційно-педагогічних умов впровадження ОДГ(с. 177).

Четвертий розділ дисертації поєднує досвід реалізації ОДГ в шкільній освіті в Україні та в інших країнах-членах Ради Європи з метою обґрунтування пропозицій щодо шляхів удосконалення її впровадження в нашій країні. Автору вдалося наситити цей розділ цінними ідеями та кращими вітчизняними і зарубіжними практиками реалізації ОДГ, які характеризують сучасні реалії цього феномена та перспективи розвитку. Так, висновок про те, що в міжнародному контексті впровадження ОДГ спрямовується на підтримку поточних освітніх реформ, в проекції на Україну уможливив судження і рекомендації щодо ролі й можливостей ОДГ як одного із інструментів реформ та розбудови нової української школи (НУШ). Його впровадження полегшує перехід до нововведень в системі шкільної освіти (здобуття школою автономії, становлення сучасного бачення самоврядування, участь в житті громади тощо).

На схвалення заслугоує обґрунтована автором структура інструментальної підтримки ОДГ, до якої входять: цифрові засоби та цифрові ресурси реалізації ОДГ, технічні засоби та програмне забезпечення для ЮС ЗЗСО, інструменти моніторингу та оцінювання реалізації ОДГ (інструмент оцінювання школи), електронні портфоліо, спільноти, мережі, онлайн-підтримка підвищення кваліфікації вчителів та ін.

Особливу вагу мають 12 додатків (с.337-399), які в компаративних дослідженнях здебільшого є результатом наукового пошуку, аналізу і перекладу на українську мову іншомовних джерел. На нашу думку, самостійну наукову цінність має глосарій основних термінів і понять з питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини, укладений на основі ключових нормативних і рекомендаційних документів Ради Європи, ЄК та України, а також вітчизняних за зарубіжних довідникових праць (Додаток Г), а також характеристика складових Довідкової рамки компетентностей для культури демократії (Додаток К), що були створені завдяки хорошому знанню Оксаною Василівною іноземних мов, зокрема, умінню контекстного читання, необхідного для дослідників зарубіжжя. В цілому, аналіз тексту дисертації Овчарук О.В. дає підстави для висновку про високий рівень інноваційності дослідження, всебічну і ґрунтовну розробку обраної проблематики, достатньо високий рівень вірогідності отриманих результатів та досягнення поставленої у дисертації мети.

5. Повнота викладу наукових положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертації, у наукових працях, апробація результатів дослідження.

Констатуємо, що зміст і основні результати дослідження відображено в 77 публікаціях (із них 52 - одноосібні; 25 - у співавторстві), серед яких: 28 статей у наукових фахових виданнях, 1 монографія; 4 посібники; 1 навчально-методичні матеріали; 2 навчальні курси; 1 рекомендації; 19 публікацій у збірниках наукових праць та матеріалів міжнародних і всеукраїнських науково-

практичних конференцій; 29 публікацій, що додатково відображають результати дисертації. Аналіз показав, що вони повністю відбивають наукові положення, висновки та рекомендації, сформульовані в дисертації.

Апробація результатів дослідження здійснювалась системно, охоплюючи різні регіони в Україні та за рубежом. Дисертантка апробувала результати свого дослідження на різних міжнародних науково-практичних заходах, а саме: участь в зарубіжних *міжнародних конференціях* (Страсбург, 2016; Тбілісі, 2016; Мінськ, 2017) і міжнародних семінарах (Братислава, 2012, 2013; Варшава, 2016) та в міжнародних науково-практичних конференціях, що проводились в Україні в різні роки в Києві, Одесі, Дніпрі, Львові Дривому Розі, Рівному; в *семінарах-тренінгах* (Тбілісі, 2016; Баку, 2017; Кишинів, 2017) та *міжнародних навчальних візитах* (Варшава, 2010; Кишинів 2015), на *всеукраїнських конференціях та семінарах*. Така широка апробація матеріалів дослідження значною мірою забезпечує валідність його результатів та засвідчує, що Овчарук О.В. є авторитетним вченим-компаративістом в Україні і далеко за її межами. За кількісними і якісними параметрами представлене нею дослідження повністю відповідає вимогам до апробації досліджень докторського рівня.

6. Відповідність автореферату основним положенням дисертації. Зміст і основні положення дисертації Овчарук О.В. є ідентичними. Наукові положення, наведені в авторефераті, належним чином розкриті і обґрунтовані в рукописі дисертації. Вважаємо, що рівень, зміст і стиль автореферату свідчать про дослідницьку компетентність і наукову зрілість дисертантки.

7. Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації.

1. У вступі до наукового дослідження авторка на жаль не представила весь спектр емпіричних методів дослідження, накопичений нею за час багаторічної проектної діяльності за цією тематикою. Вказавши на моделювання та нетнографію, вона не виокремила такі методи як спостереження, анкетування, інтерв'ю; консультації (в реальному часі та дистанційно), переписку з вченими, експертами тощо.

2. Надаючи визначення поняття «освіта для демократичного громадянства», автору доцільно було б зробити пряме посилання на Хартію про освіту для демократичного громадянства, яка містить дане визначення (с.90). При цьому важливо було б відзначити, що провідні європейські документи, матеріали досліджень, авторські дослідження тощо використовують цю дефініцію як базову. Тому автор приєднується до цього визначення і бере його за основу.

3. В дослідженні приділено певну увагу розкриттю взаємозв'язків і взаємовпливів громадянської освіти і освіти для демократичного громадянства. Проте дослідження виграло б, якби пошукувачка здійснила порівняльний аналіз цих провідних понять (можливо, контент-аналіз), графічно представши ознаки або елементи. Такий аналіз одразу показав би відмінності та став би теоретичним орієнтиром для формування і пояснення різних моделей і механізмів запровадження в різних соціальних контекстах,

зокрема, в Україні, а також допоміг би надати цим визначенням більш чіткої наукової логіки.

4. Не зважаючи на висновок про те, що українська система освіти знаходиться на етапі декларування освіти для демократичного громадянства як наскрізного елементу змісту шкільних програм, автору слід було приділити більшу увагу аналізу змісту, форм, методів, технологій підготовки і підвищення кваліфікації вчителів, напрацьованих за цією тематикою в Україні. Враховуючи випереджувальний характер педагогічної освіти, цій справі потрібно надати пріоритету на державному рівні із застосуванням не тільки зобов'язань, але й стимулів, заохочень і підтримок. Як засвідчують довідки Рівненського, Криворізького, Полтавського, Львівського обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, Житомирського національного педагогічного університету, КЗВО «Одеська академії неперервної освіти Одеської обласної ради» та ін., Україна може виступити своєрідним локомотивом у справі кращих практик освіти для демократичного громадянства в країнах Східного партнерства.

5. Зважаючи на те, що освіта для демократичного громадянства є новітнім напрямом розбудови громадянського суспільства, в дослідженні бажано було б приділити більше уваги практикам громадських організацій, передусім, залученню підростаючого покоління до діяльності дитячих і молодіжних організацій. Адже залученість громадян і особливо шкільної молоді до роботи в громадських організаціях в Україні досі є низькою. За даними Державної служби статистики в нашій країні зареєстровано 26 тис. громадських організацій, серед яких лише 13 тис. - дитячих. Цей потужний напрям реалізації ОДГ міг би суттєво збагатити представлені рекомендації.

8. На нашу думку, в наукову новизну дослідження дисертантці варто було додатково представити положення про те, що подальшого розвитку набули дефініції низки загальнонаукових понять, зокрема, «культура», «демократичне/активне громадянство», «цифрове громадянство», «загальношкільний підхід». Внесення їх сучасного тлумачення в правових та рекомендаційних документах міжнародних організацій збагачує понятійно-термінологічне поле вітчизняної освіти і науки та може бути використане дослідниками (теоретиками і практиками), експертами, розробниками нормативно-правового забезпечення модернізації освіти в Україні.

Загальний висновок. Аналіз рецензованої дисертаційної роботи свідчить про те, що вона є актуальним, завершеним, цілісним науковим дослідженням, яке має належну наукову новизну, теоретичне і практичне значення. В процесі роботи здобувачем отримано нові науково обґрунтовані результати, що дали можливість виявити і охарактеризувати теоретико-методологічні засади, тенденції, особливості та механізми здійснення сучасної освіти для демократичного громадянства в країнах Ради Європи та розробити рекомендації для оптимізації шляхів її впровадження в Україні. Дисертаційна робота відповідає вимогам п. 9,10,12,13,14 «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого

наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.09.2013 р. зі змінами щодо докторських дисертацій та іншим інструктивним вимогам МОН України щодо докторських дисертацій, а її автор - Овчарук Оксана Василівна заслуговує на присвоєння наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки.

30 серпня 2021 р.

Офіційний опонент:

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри філософії і освіти
ДЗВО «Університет менеджменту освіти»

Л.П.Пуховська

Пуховської Л.П.
СВІДЧУЮ:
[Signature]